नीतिचन्द्रिका

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च साधयेत् ।

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ १ ॥

पदविभागः

अजरा, अमरवत्, प्राज्ञः, विद्याम्, अर्थम्, च, साधयेत्, गृहीतः, इव, केशेषु, मृत्युना, धर्मम्, आचरेत् ।

अन्वयः

प्राज्ञः अजरामरवत् विद्याम् अर्थं च साधयेत्, मृत्युना केशेषु गृहीतः इव धर्मम् आचरेत् ।

कठिनपदार्थः

- प्राज्ञः = बुद्धिमान् ।
- अजरः = जरारहितः ।
- अमरः = मृत्युरहितः ।
- मृत्युः = मरणम्, यमः ।

नीतिचन्द्रिका

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च साधयेत् ।

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ १ ॥

भावार्थः

बुद्धिमान् "अहम् अजरः अमरः च इव भविष्यामि" इति चिन्तयन् विद्यायाः सम्पत्तेः च अर्जनं कुर्यात् । अपि च "यमेन यमालयं प्रति मम नयनाय अधुना एव केशेषु अहं गृहीतः अस्मि" इति मत्वा धर्माचरणं कुर्यात् । इतःपरं समयावकाशः न भविष्यति अस्मिन् जन्मनि इति विचिन्त्य पुण्यकार्याणि कुर्यात् इत्यर्थः ।

नीतिचन्द्रिका

अत्यन्तकोपः कटुका च वाणी दरिद्रता च स्वजनेषु वैरम् ।

नीचप्रसङ्गः कुलहीनसेवा चिह्नानि देहे नरकस्थितानाम् ॥ २ ॥

पदविभागः

अत्यन्तकोपः, कटुका, च, वाणी, दरिद्रता, च, स्वजनेषु, वैरम्, नीचप्रसङ्गः, कुलहीन-सेवा, चिह्नानि, देहे, नरकः, स्थितानाम् ।

अन्वयः

अत्यन्तकोपः, कटुका वाणी, दरिद्रता, स्वजनेषु वैरं, नीचप्रसङ्गः, कुलहीनसेवा च नरकस्थितानां देहे चिह्नानि ।

कठिनपदार्थः

- कटुका = रूक्षा ।
- वैरम् = द्वेषः ।
- नीचप्रसङ्गः = दुर्जनसहवासः ।

नीतिचन्द्रिका

अत्यन्तकोपः कटुका च वाणी दरिद्रता च स्वजनेषु वैरम् ।

नीचप्रसङ्गः कुलहीनसेवा चिह्नानि देहे नरकस्थितानाम् ॥ २ ॥

भावार्थः

अधिकः क्रोधः, रूक्षं वचनम् अथवा अपभाषणम्, दारिद्र्यम्, स्वस्य एव जनेषु द्वेषभावः, दुर्जनानां सहवासः, नीचकुलोत्पन्नस्य सेवा इत्येतानि नरकस्थितानाम् शरीरस्थानि चिह्नानि । एतादृशाः स्वभावाः येषां सन्ति ते नरकवासम् एव अनुभवन्ति इत्यर्थः ।

नीतिचन्द्रिका

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ३ ॥

पदविभागः

अनभ्यासेन, वेदानाम्, आचारस्य, च, वर्जनात्,

आलस्यात्, अन्नदोषात्, च, मृत्युः, विप्रान्,

जिघांसति ।

अन्वयः

वेदानाम् अनाभ्यासेन, आचारस्य वर्जनात् च, आलस्यात्, अन्नदोषात् च

मृत्युः विप्रान् जिघांसति ।

कठिनपदार्थः

- अनभ्यासेन = अभ्यासराहित्येन ।
- वर्जनात् = त्यागात् ।
- विप्रान् = ब्राह्मणान् ।
- जिघांसति = हन्तुम् इच्छति ।

नीतिचन्द्रिका

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ३ ॥

भावार्थः

ये ब्राह्मणाः वेदाभ्यासं न कुर्वन्ति, सदाचारं च परित्यजन्ति, आलस्यभावेन तिष्ठन्ति, (सामर्थ्ये सत्यपि अवश्यकर्तव्यं ये न कुर्वन्ति) अपवित्रम् आहारं (भोजनं) भक्षयन्ति तान् मृत्युः मारयिष्यति ।

नीतिचन्द्रिका

अनभ्यासे विषं विद्या अजीर्णे भोजनं विषम् ।

विषं गोष्ठी दरिद्रस्य भोजनान्ते जलं विषम् ॥ ४ ॥

पदविभागः

अनभ्यासे, विषम्, विद्या, अजीर्णे, भोजनम्, विषम्, विषम्, गोष्ठी, दरिद्रस्य, भोजनान्ते, जलम्, विषम् ।

अन्वयः

अनभ्यासे विद्या विषं (भवति), अजीर्णे भोजनं विषं (भवति), दरिद्रस्य गोष्ठी विषं (भवति), भोजनान्ते जलं (जलपानं) विषं (भवति) ।

कठिनपदार्थः

- दरिद्रस्य = निर्धनस्य ।
- गोष्ठी = सभा ।

नीतिचन्द्रिका

अनभ्यासे विषं विद्या अजीर्णे भोजनं विषम् ।

विषं गोष्ठी दरिद्रस्य भोजनान्ते जलं विषम् ॥ ४ ॥

भावार्थः

अभ्यासस्य अकरणेन विद्या नष्टा भवति । आहारस्य अजीर्णे सत्यपि यदि भोजनं क्रियते तर्हि विषं भवति । तदा अनारोग्यं वर्धते । निर्धनस्य सभा विषायते । भोजनान्ते जलं विषं भवति । भोजनस्य अनन्तरं जलपानम् उत्तमं न इत्यर्थः ।

नीतिचन्द्रिका

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥

पदविभागः

अनारोग्यम्, अनायुष्यम्, अस्वर्ग्यम्, च, अतिभोजनम्, अपुण्यम्, लोक-विद्विष्टम्, तस्मात्, तत्, परिवर्जयेत् ।

अन्वयः

अतिभोजनम् (अतिभोजनेन), अनारोग्यम्, अनायुष्यम्, अस्वर्ग्यं, अपुण्यम्, लोक-विद्विष्टम् च (भवति)। तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ।

कठिनपदार्थः

- अस्वर्ग्यम् = नरकम् ।
- अपुण्यम् = पापम् ।
- परिवर्जयेत् = त्यजेत् ।

नीतिचन्द्रिका

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥

भावार्थः

अतिभोजनम् अनारोग्यं जनयति । आयुषः क्षीणत्वं प्रापयति । स्वर्गप्राप्तिकारकं न भवति । पापजनकं च । एतत्सर्वं लोकाः (जनाः) द्विषन्ति । तस्मात् तत् (अतिभोजनम्) त्यक्तव्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ॥ ६ ॥

पदविभागः

अनित्यानि, शरीराणि, विभवः, न, एव, शाश्वतः, नित्यम्, सन्निहितः, मृत्युः, कर्तव्यः, धर्मसङ्ग्रहः ।

कठिनपदार्थः

- विभवः = ऐश्वर्यम् ।
- सन्निहितः = समीपे स्थितः ।

अन्वयः

शरीराणि अनित्यानि, विभवः शाश्वतः न एव । मृत्युः नित्यं सन्निहितः (अस्ति) । (अतः) धर्मसङ्ग्रहः कर्तव्यः ।

नीतिचन्द्रिका

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ॥ ६ ॥

भावार्थः

शरीराणि न नित्यानि । तन्नाम अशाश्वतानि । ऐश्वर्यम् अपि न स्थिरम् । मृत्युः नित्यं समीपे एव तिष्ठति इव । यदा कदापि मृत्युः सम्भवेत् । तस्मात् पुण्यकार्याणि कर्तव्यानि ।

नीतिचन्द्रिका

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शनम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ ७ ॥

पदविभागः

अनेक-संशय-उच्छेदि, परोक्ष-अर्थस्य, दर्शनम्,

सर्वस्य, लोचनम्, शास्त्रम्, यस्य, न, अस्ति, अन्धः, एव, सः ।

कठिनपदार्थः

- उच्छेदि = निवारकः ।
- लोचनम् = नेत्रम् ।

अन्वयः

अनेक संशय-उच्छेदि, परोक्षार्थस्य, दर्शनं शास्त्रं सर्वस्य लोचनं (वर्तते) । यस्य (तत्) नास्ति सः अन्धः एव (भवति) ।

नीतिचन्द्रिका

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शनम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ ७ ॥

भावार्थः

बहूनां संशयानां निवारकम्, अज्ञातविषयाणाम् अवगमनकारकं, सर्वस्य नेत्रं शास्त्रं येन न अधीतं, सः अन्धः एव । सः अन्धः इव किमपि द्रष्टुम् (अवगन्तुं) न शक्नोति इत्यर्थः ।

नीतिचन्द्रिका

अन्नदाता भयत्राता विद्यादाता तथैव च ।

जनिता चोपनेता च पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥ ८ ॥

पदविभागः

अन्न-दाता, भय-त्राता, विद्या-दाता, तथा एव, च,

जनिता, च, उपनेता, च, पञ्च, एते, पितरः, स्मृताः ।

अन्वयः

अन्नदाता, भयत्राता, विद्यादाता, जनिता, तथा एव उपनेता च, एते पञ्च पितरः स्मृताः ।

कठिनपदार्थः

- दाता = दानकर्ता ।
- त्राता = रक्षकः ।
- जनिता (जनयिता) = जनकः ।
- उपनेता – उपनयनसंस्कारकर्ता ।

नीतिचन्द्रिका

अन्नदाता भयत्राता विद्यादाता तथैव च ।

जनिता चोपनेता च पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥ ८ ॥

भावार्थः

यः अन्नं ददाति, भयात् रक्षति, विद्यां ददाति, जनयिता (जनकः), उपनयनसंस्कारं च निर्वर्तयति इत्येते पञ्च पितरः इति कथ्यन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।

स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वंसो हि मूर्खता ॥ ९ ॥

पदविभागः

अपमानम्, पुरस्कृत्य, मानम्, कृत्वा, तु, पृष्ठतः,

स्वकार्यम्, उद्धरेत्, प्राज्ञः, कार्य-ध्वंसः, हि, मूर्खता ।

कठिनपदार्थः

- पृष्ठतः कृत्वा = अविगणय्य ।
- कार्यध्वंसः = कार्यनाशः ।

अन्वयः

प्राज्ञः अपमानं पुरस्कृत्य, मानं तु पृष्ठतः कृत्वा, स्वकार्यम् उद्धरेत् । कार्यध्वंसः हि मूर्खता ।

नीतिचन्द्रिका

अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।

स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वंसो हि मूर्खता ॥ ९ ॥

भावार्थः

अपमानः जातः चेदपि चिन्ताम् अकृत्वा, गर्वादिकं मनसि अस्थापयित्वा (अविधाय), प्राज्ञः स्वीयं कार्यं साधयेत् । कार्यहानिः तस्य मूर्खतां द्योतयति ।

नीतिचन्द्रिका

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ १० ॥

पदविभागः

अभिवादन-शीलस्य, नित्यम्, वृद्ध-उपसेविनः, चत्वारि, तस्य, वर्धन्ते, आयुः, विद्या, यशः, बलम् ।

कठिनपदार्थः

- यशः = कीर्तिः ।

अन्वयः

अभिवादनशीलस्य, नित्यं वृद्धोपसेविनः तस्य (जनस्य), आयुः, विद्या, यशः, बलं चत्वारि वर्धन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ १० ॥

भावार्थः

यः जनः सुशीलः विनयशीलः च भवति, सदा ज्येष्ठानाम् अभिवादनं करोति, तान् सगौरवं सत्करोति, प्रतिदिनं वृद्धानां सेवां करोति, तस्य जनस्य आयुः, विद्या, कीर्तिः, बलं चेति चत्वारि वर्धन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

अर्थातुराणां न गुरुर्न बन्धुः कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा क्षुधातुराणां न रुचिर्न वेला ॥ ११ ॥

पदविभागः

अर्थ-आतुराणाम्, न, गुरुः, न, बन्धुः, काम-आतुराणाम्, न, भयम्, न, लज्जा, विद्या-आतुराणाम्, न, सुखम्, न, निद्रा, क्षुधा-आतुराणाम्, न, रुचिः, न, वेला ।

अन्वयः

अर्थातुराणां न गुरुः, न बन्धुः (विद्यते) । कामातुराणां न भयं, न लज्जा (विद्यते) । विद्यातुराणां न सुखं, न निद्रा (विद्यते) । क्षुधातुराणां न रुचिः, न वेला (विद्यते) ।

कठिनपदार्थः

- अर्थः = सम्पत्तिः, धनम् ।
- कामः = इच्छा ।
- क्षुधा = बुभुक्षा ।
- वेला = समयः ।
- आतुरता = उत्सुकता ।
- आतुरालयः = वैद्यालयः ।

नीतिचन्द्रिका

अर्थातुराणां न गुरुर्न बन्धुः कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा क्षुधातुराणां न रुचिर्न वेला ॥ ११ ॥

भावार्थः

ये धनसम्पादने उत्सुकाः वर्तन्ते, तेषां गुरुः बन्धुः इति वा भावना न भवति । सदा वाणिज्यदृष्टिः एव तेषाम् । कामे उत्सुकानां कस्मादपि भयं लज्जा वा न भवति । विद्यार्जने तत्पराः निद्रां सुखं च अविगणय्य अहोरात्रं परिश्रमं कुर्वन्ति । ये नितरां बुभुक्षिताः वर्तन्ते ते रुचिं समयं वा न पश्यन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

एवं सामाजिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ १२ ॥

पदविभागः

अहिंसा, सत्यम्, अस्तेयम्, शौचम्, इन्द्रिय-निग्रहः, एवम्, सामाजिकम्, धर्मम्, चातुर्वर्ण्ये, अब्रवीत्, मनुः ।

कठिनपदार्थः

- अब्रवीत् = अवदत् ।

अन्वयः

मनुः चातुर्वर्ण्ये सामाजिकं धर्मम् एवम् अब्रवीत् - अहिंसा, सत्यम्, अस्तेयं, शौचम्, इन्द्रिय-निग्रहः (इति) ।

नीतिचन्द्रिका

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

एवं सामाजिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ १२ ॥

भावार्थः

सामाजिकः धर्मः नाम कः इति मनुः चातुर्वर्ण्यसम्बन्धितया (चतुर्वर्णसम्बद्धैः सर्वैः करणीयतया) इत्थम् अवदत् – अहिंसा, सत्यवाक्यपरिपालनं, चौर्य-अकरणम्, शुचित्वपालनम्, इन्द्रियनिग्रहः च इति ।

नीतिचन्द्रिका

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।

तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥ १३ ॥

पदविभागः

आचारः, परमः, धर्मः, श्रुति-उक्तः, स्मार्तः, एव, च, तस्मात्, अस्मिन्, सदा, युक्तः, नित्यम्, स्यात्, आत्मवान्, द्विजः ।

अन्वयः

श्रुत्युक्तः, स्मार्तः आचारः एव परमः धर्मः । तस्मात् आत्मवान् द्विजः अस्मिन् नित्यं सदा युक्तः स्यात् ।

कठिनपदार्थः

- परमः = श्रेष्ठः ।
- द्विजः = ब्राह्मणः ।

नीतिचन्द्रिका

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।

तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥ १३ ॥

भावार्थः

वेदेषु उक्तः स्मार्तः आचारः एव श्रेष्ठः धर्मः । अतः आत्मवान् निर्विकारचित्तः ब्राह्मणः सर्वदा आचारयुक्तः स्यात् ।

नीतिचन्द्रिका

आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।

धेनुर्धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥ १४ ॥

पदविभागः

आदौ, माता, गुरोः, पत्नी, ब्राह्मणी, राज-पत्निका,

धेनुः, धात्री, तथा, पृथ्वी, सप्त, एताः, मातरः,

स्मृताः ।

अन्वयः

आदौ माता, गुरोः पत्नी, ब्राह्मणी, राज-पत्निका, धेनुः, धात्री तथा पृथ्वी

एताः सप्त मातरः (इति) स्मृताः ।

कठिनपदार्थः

- आदौ = आरम्भे ।
- धेनुः = गौः ।

नीतिचन्द्रिका

आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।

धेनुर्धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥ १४ ॥

भावार्थः

सप्त मातरः श्रेष्ठाः इति ग्रन्थे उल्लिखितम् । ताः च - आदौ माता, गुरोः पत्नी, ब्राह्मणी, राज्ञः पत्नी, गौः, धात्री (पोषणकर्त्री), भूमिः ।

नीतिचन्द्रिका

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।

तज्जयः सम्पदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ १५ ॥

पदविभागः

आपदाम्, कथितः, पन्थाः, इन्द्रियाणाम्, असंयमः,

तत्-जयः, सम्पदाम्, मार्गः, येन, इष्टम्, तेन, गम्यताम् ।

अन्वयः

इन्द्रियाणाम् असंयमः आपदां पन्थाः (इति) कथितः । तत्-जयः सम्पदां मार्गः (भवति) । (तस्मात्) येन इष्टं तेन गम्यताम् ।

कठिनपदार्थः

- आपदाम् = कष्टानाम् ।
- पन्थाः = मार्गः ।
- कथितः = उक्तः ।

नीतिचन्द्रिका

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।

तज्जयः सम्पदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ १५ ॥

भावार्थः

इन्द्रियाणाम् असंयमः आपदां मार्गः भविष्यति इति पूर्वजैः उक्तम् । इन्द्रियाणां जयः अथवा नियन्त्रणं सम्पदां मार्गः इति कथ्यते । अतः यः मार्गः इष्यते, सः मार्गः अनुस्रियताम् ।

नीतिचन्द्रिका

आप्तद्वेषाद्भवेन्मृत्युः परद्वेषाद्धनक्षयः ।

राजद्वेषाद्भवेन्नाशो ब्रह्मद्वेषात्कुलक्षयः ॥ १६ ॥

पदविभागः

आप्त-द्वेषात्, भवेत्, मृत्युः, पर-द्वेषात्, धन-क्षयः,

राज-द्वेषात्, भवेत्, नाशः, ब्रह्म-द्वेषात्, कुल-क्षयः ।

अन्वयः

आप्तद्वेषात् मृत्युः भवेत् । परद्वेषात् धनक्षयः (भवेत्) । राजद्वेषात् (स्वस्य) नाशः भवेत् । ब्रह्मद्वेषात् कुलक्षयः (भवेत्) ।

कठिनपदार्थः

- आप्तानां = स्वजनानाम् ।
- क्षयः = हानिः ।
- परः = अन्यः ।

नीतिचन्द्रिका

आप्तद्वेषाद्भवेन्मृत्युः परद्वेषाद्धनक्षयः ।

राजद्वेषाद्भवेन्नाशो ब्रह्मद्वेषात्कुलक्षयः ॥ १६ ॥

भावार्थः

स्वजनैः सह कलहेन द्वेषेण वा मृत्युः भविष्यति । इतरेषां द्वेषकरणेन धनहानिः जायते । राज्ञा सह यदि द्वेषः क्रियते, तर्हि नाशः भवति । ब्रह्मणा सह द्वेषेण कुलहानिः भविष्यति ।

नीतिचन्द्रिका

उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।

विरक्तस्य तृणं भार्या निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ १७ ॥

पदविभागः

उदारस्य, तृणम्, वित्तम्, शूरस्य, मरणम्, तृणम्,

विरक्तस्य, तृणम्, भार्या, निःस्पृहस्य, तृणम्, जगत् ।

कठिनपदार्थः

- वित्तम् = धनम्, द्रविणम् ।
- भार्या = पत्नी, सती, जाया ।

अन्वयः

उदारस्य वित्तं तृणं (तृणसमानं भवति) । शूरस्य मरणं तृणं (तृणसमानं भवति) ।

विरक्तस्य भार्या तृणं (तृणसमाना भवति) । निःस्पृहस्य जगत् तृणं (तृणसमानं भवति) ।

नीतिचन्द्रिका

उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।

विरक्तस्य तृणं भार्या निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ १७ ॥

भावार्थः

यस्य जनस्य धनविषये विरक्तिः अस्ति तस्य दृष्ट्या धनं तृणसमानम् । रणाङ्गणे यः शूरः अस्ति तस्य दृष्ट्या मरणं तृणसमानम् । कुटुम्बजीवने यस्य आसक्तिः न विद्यते तस्य दृष्ट्या पत्नी तृणसमाना भवति । अनासक्तस्य जगत् एव तृणसमानं भवति ।

नीतिचन्द्रिका

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ १८ ॥

पदविभागः

उद्योगिनम्, पुरुषसिंहम्, उपैति, लक्ष्मीः, दैवेन, देयम्, इति, कापुरुषाः, वदन्ति, देवम्, निहत्य, कुरु, पौरुषम्, आत्मशक्त्या, यत्ने, कृते, यदि, न, सिध्यति, कः, अत्र, दोषः?

अन्वयः

लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषम् उपैति । दैवेन देयम् इति कापुरुषाः वदन्ति । देवं निहत्य, आत्मशक्त्या पौरुषं कुरु । यत्ने कृते (अपि) यदि (कार्यं) न सिद्ध्यति (तर्हि) अत्र कः दोषः?

कठिनपदार्थः

- लक्ष्मीः = सम्पत्तिः ।
- उद्योगिनम् = प्रयत्नशीलम् (जनम्) ।
- उपैति = समीपं याति ।

नीतिचन्द्रिका

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ १८ ॥

भावार्थः

यः निरन्तरं प्रयत्नं करोति तस्य पुरुषसिंहस्य निकटं लक्ष्मीः स्वयम् आगच्छति । किन्तु अलसाः कुत्सिताः पुरुषाः (दुष्टाः) दैवेन सम्पत्तिः दातव्या इति वदन्ति । तस्मात् भगवान् न ददाति चेदपि आत्मशक्त्या पौरुषेण च सम्पत्तिः सम्पादनीया । एवं प्रयत्नः कृतः चेदपि यदि कार्यसिद्धिः न जाता तर्हि मम प्रयत्ने कः दोषः स्यात् इति पुनश्चिन्तनीयम् इति भावः ।

नीतिचन्द्रिका

उपकारः परो धर्मः परार्थं कर्मनैपुणम् ।

पात्रे दानं परः कामः परो मोक्षो वितृष्णता ॥ १९ ॥

पदविभागः

उपकारः, परः, धर्मः, पर-अर्थम्, कर्म-नैपुणम्, पात्रे, दानम्, परः, कामः, परः, मोक्षः, वितृष्णता ।

अन्वयः

उपकारः परः (परमः) धर्मः, कर्म-नैपुणं परार्थं (भवति) । पात्रे दानं परः (परमः) कामः, वितृष्णता परः (परमः) मोक्षः (भवति) ।

कठिनपदार्थः

- परः = श्रेष्ठः ।
- पात्रे = सत्पात्रे ।
- वितृष्णता = तृष्णाराहित्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

उपकारः परो धर्मः परार्थं कर्मनैपुणम् ।

पात्रे दानं परः कामः परो मोक्षो वितृष्णता ॥ १९ ॥

भावार्थः

उपकारः श्रेष्ठः धर्मः । क्रियासु नैपुण्यं श्रेष्ठं प्रयोजनं भवति । सत्पात्रे दानं श्रेष्ठः धर्मः । अत्याशाराहित्यं श्रेष्ठः मोक्षः भवति ।

नीतिचन्द्रिका

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना ।

दह्यते हि वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ॥ २० ॥

पदविभागः

एकेन, शुष्क-वृक्षेण, दह्यमानेन, वह्निना, दह्यते, हि, वनम्, सर्वम्, कुपुत्रेण, कुलम्, यथा ।

कठिनपदार्थः

- वह्निः = अग्निः ।
- कुपुत्रः = दुष्टः पुत्रः ।

अन्वयः

यथा एकेन शुष्क-वृक्षेण दह्यमानेन हि वह्निना सर्वं वनं दह्यते (तथा) कुपुत्रेण कुलम् (दह्यते) ।

नीतिचन्द्रिका

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना ।

दह्यते हि वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ॥ २० ॥

भावार्थः

यथा एकः शुष्कवृक्षः वह्निना दह्यमानः समग्रं वनं दहति, तथा कुपुत्रः (दुष्टः पुत्रः) समग्रं कुलं नाशयति इत्यर्थः।

नीतिचन्द्रिका

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।

वासितं स्याद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ २१ ॥

पदविभागः

एकेन, अपि, सुवृक्षेण, पुष्पितेन, सुगन्धिना, वासितम्, स्यात्, वनम्, सर्वम्, सुपुत्रेण, कुलम्, यथा ।

कठिनपदार्थः

- वासितम् = सुगन्धपूर्णम् ।

अन्वयः

यथा एकेन अपि सुगन्धिना पुष्पितेन सुवृक्षेण सर्वं वनं वासितं स्यात् (तथा) सुपुत्रेण सर्वं कुलं (वासितं स्यात्) ।

नीतिचन्द्रिका

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।

वासितं स्याद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ २१ ॥

भावार्थः

यथा कश्चन वृक्षः सुगन्धयुक्तेन पुष्पेण युक्तः सन् समग्रं काननं सुगन्धयुक्तं करोति, तद्वत् कश्चन उत्तमः पुत्रः समग्रं वंशम् उत्तमरीत्या पालयति । एवं सुपुत्रस्य प्रशंसा अत्र दर्शिता ।

नीतिचन्द्रिका

कोकिलानां स्वरो रूपं नारीरूपं पतिव्रतम् ।

विद्या रूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥ २२ ॥

पदविभागः

कोकिलानाम्, स्वरः, रूपम्, नारी-रूपम्, पतिव्रतम्, विद्या, रूपम्, कुरूपाणाम्, क्षमा, रूपम्, तपस्विनाम् ।

कठिनपदार्थः

- क्षमा = सहना ।

अन्वयः

स्वरः (एव) कोकिलानां रूपम् । पतिव्रतं (एव) नारी-रूपम् । विद्या (एव) कुरूपाणां रूपम् । क्षमा (एव) तपस्विनां रूपं (भवति) ।

नीतिचन्द्रिका

कोकिलानां स्वरो रूपं नारीरूपं पतिव्रतम् ।

विद्या रूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥ २२ ॥

भावार्थः

कोकिलः सुन्दरं कूजति । तस्मात् वयं कोकिलः सुन्दरः इति भावयामः । तन्नाम कोकिलस्य श्रेष्ठः गुणः तस्य स्वरः । पातिव्रत्यम् एव नार्याः रूपम् । दर्शनेन सुन्दराः न चेदपि यदि ते विद्यावन्तः तर्हि ते रूपवन्तः । तपस्विनां सहनागुणः एव श्रेष्ठं रूपं भवति ।

नीतिचन्द्रिका

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ २३ ॥

पदविभागः

कः, अतिभारः, समर्थानाम्, किम्, दूरम्, व्यवसायिनाम्, कः, विदेशः, सविद्यानाम्, कः, परः, प्रियवादिनाम् ।

अन्वयः

समर्थानाम् कः अतिभारः? व्यवसायिनां किं (स्थानं) दूरम्? सविद्यानां कः विदेशः? प्रियवादिनां कः परः (शत्रुः)?

कठिनपदार्थः

- व्यवसायिनाम् = परिश्रमशीलानाम् ।
- सविद्याः = विद्यावन्तः ।
- परः = शत्रुः ।

नीतिचन्द्रिका

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ २३ ॥

भावार्थः

सर्वेषु कार्येषु ये समर्थाः सन्ति, तेषाम् असाध्यं कार्यं किमपि नास्ति । किमपि न भारायते तेषाम् । ये परिश्रमशीलाः वर्तन्ते, तेषां दूरम् इति किञ्चन स्थानं नास्ति । सर्वमपि समीपमेव । विद्यावतां विदेशः इति न कश्चन अस्ति । सर्वोऽपि स्वदेशः एव । विद्यायाः महत्त्वम् उच्यते अत्र । यः प्रियम् एव वदति तस्य कोऽपि शत्रुः न भवति ।

नीतिचन्द्रिका

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान् ।

काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुः पीडैव केवलम् ॥ २४ ॥

पदविभागः

कः, अर्थः, पुत्रेण, जातेन, यः, न, विद्वान्, न, भक्तिमान्, काणेन, चक्षुषा, किम्, वा, चक्षुः, पीडा, एव, केवलम् ।

कठिनपदार्थः

- काणः = एकेन चक्षुषा अन्धः ।
- चक्षुः = नेत्रम्, नयनम्, अक्षि ।

अन्वयः

यः न विद्वान् न भक्तिमान् (च अस्ति), पुत्रेण जातेन कः अर्थः? किं वा काणेन चक्षुषा? ततः चक्षुः केवलं पीडा एव (भवति) ।

नीतिचन्द्रिका

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान् ।

काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुः पीडैव केवलम् ॥ २४ ॥

भावार्थः

यः पुत्रः विद्यायुक्तः भक्तियुक्तः वा न भवति तादृशात् पुत्रात् किं वा प्रयोजनम्? न किमपि । दृष्टिशक्तिहीनं नेत्रं किमपि प्रयोजनं न साधयति । ततः नेत्रपीडा एव भवति ।

नीतिचन्द्रिका

कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययागमौ ।

कस्याहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥ २५ ॥

पदविभागः

कः, कालः, कानि, मित्राणि, कः, देशः, कौ, व्ययागमौ, कस्य, अहम्, का, च, मे, शक्तिः, इति, चिन्त्यम्, मुहुः, मुहुः ।

अन्वयः

कः कालः? कानि मित्राणि? कः देशः? कौ व्ययागमौ? का च मे शक्तिः? इति मुहुः मुहुः चिन्त्यम् ।

कठिनपदार्थः

- मुहुः मुहुः = पुनः पुनः ।
- चिन्त्यम् = चिन्तनीयम् ।
- देशः = प्रदेशः ।

नीतिचन्द्रिका

कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययागमौ ।

कस्याहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥ २५ ॥

भावार्थः

कार्यसाधनाय कः कालः (समयः) योग्यः इति वारं वारं चिन्तनं कर्तव्यम् । वास्तविकतया मित्राणि कानि इति आलोचनीयम् । समुचितं स्थानं किम् इत्यपि आलोचनीयम् । व्ययः कः आगमः (आयः) च कः इति मन्तव्यम् । कार्यसम्पादनाय मम कियती शक्तिः अस्ति इति विचारणीयम् । एते विषयाः पुनः पुनः विम्रष्टव्याः इत्यर्थः ।

नीतिचन्द्रिका

क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ २६ ॥

पदविभागः

क्वचित्, रुष्टः, क्वचित्, तुष्टः, रुष्टः, तुष्टः, क्षणे, क्षणे । अव्यवस्थित-चित्तस्य, प्रसादः, अपि, भयङ्करः ।

अन्वयः

(कश्चन) क्वचित् रुष्टः, क्वचित् तुष्टः, क्षणे क्षणे रुष्टः तुष्टः (भवति) । (तस्य) अव्यवस्थित-चित्तस्य प्रसादः अपि भयङ्करः (भवति) ।

कठिनपदार्थः

- रुष्टः = कुपितः ।
- तुष्टः = सन्तुष्टः ।
- चित्तम् = मनः ।
- प्रसादः = अनुग्रहः ।
- भयङ्करः = भयजनकः ।

नीतिचन्द्रिका

क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ २६ ॥

भावार्थः

कश्चन कदाचित् कुपितः भवति, पुनः कदाचित् सन्तुष्टः भवति । प्रतिक्षणं तदीयं मनः परिवर्तते । कस्मिन् क्षणे सः कथं तिष्ठति इति न ज्ञायते । तस्य मनः स्थिरं न । तादृशस्य अव्यवस्थितचित्तयुक्तस्य जनस्य अनुग्रहः अपि कदाचित् भीतिं जनयति ।

नीतिचन्द्रिका

गुणैरुत्तमतां याति नोच्चैरासनसंस्थितः ।

प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते ॥ २७ ॥

पदविभागः

गुणैः, उत्तमताम्, याति, न, उच्चैः, आसन-संस्थितः, प्रासाद-शिखरस्थः, अपि, किम्, काकः, गरुडायते ।

अन्वयः

गुणैः उत्तमतां याति, न (तु) उच्चैः आसन-संस्थितः । प्रासादशिखरस्थः काकः अपि गरुडायते किम्?

कठिनपदार्थः

- याति = प्राप्नोति ।
- संस्थितः = उपविष्टः ।
- प्रासादः = राजभवनम् ।

नीतिचन्द्रिका

गुणैरुत्तमतां याति नोच्चैरासनसंस्थितः ।

प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते ॥ २७ ॥

भावार्थः

कश्चित् जनः स्वस्य उत्तमैः गुणैः एव उत्तमः इति ख्यातिं प्राप्नोति । उन्नते आसने उपवेशनेन, उन्नताधिकारं प्राप्य वा उत्तमतां न प्राप्नोति । अत्र उदाहरणम् – राजभवनस्य शिखरे उपविष्टः काकः कदापि गरुडः भवितुं न अर्हति खलु?

नीतिचन्द्रिका

चलन्ति तारा रविचन्द्रमण्डलं चलेच्च मेरुर्विचलेच्च मन्दरः ।

कदापि काले पृथिवी चलेच्च वै चलेन्न धर्मः सुजनस्य वाचिकम् ॥ २८ ॥

पदविभागः

चलन्ति, ताराः, रवि-चन्द्र-मण्डलम्, चलेत्, च, मेरुः, विचलेत्, च, मन्दरः, कदा, अपि, काले, पृथिवी, चलेत्, च, वै, चलेत्, न, धर्मः, सुजनस्य, वाचिकम् ।

अन्वयः

ताराः चलन्ति । रवि-चन्द्र-मण्डलं चलेत् । मेरुः विचलेत् । मन्दरः च चलेत् । कदा अपि काले पृथिवी च वै चलेत् । (किन्तु) सुजनस्य वाचिकं न चलेत् । धर्मम् न चलेत् ।

कठिनपदार्थः

- ताराः = नक्षत्राणि ।
- कदा अपि = कदाचित् ।
- पृथिवी = भूमिः, भूः, वसुधा ।
- वाचिकम् = वचनम् ।

नीतिचन्द्रिका

चलन्ति तारा रविचन्द्रमण्डलं चलेच्च मेरुर्विचलेच्च मन्दरः ।

कदापि काले पृथिवी चलेच्च वै चलेन्न धर्मः सुजनस्य वाचिकम् ॥ २८ ॥

भावार्थः

नक्षत्राणि इतस्ततः चलेयुः । रविमण्डलं चन्द्रमण्डलं च चलेत् । मेरुपर्वतस्य चलनं भवितुम् अर्हति । मन्दरः अपि कदाचित् चलेत् । एवं च भूमिः अपि चलेत् । किन्तु सत्पुरुषाणां वाक् न कदापि चलति (वितथा न भवति) । तथैव धर्मः अपि स्थिरः एव तिष्ठति ।

सत्पुरुषस्य धर्मस्य च माहात्म्यं वर्णितम् अत्र ।

नीतिचन्द्रिका

ताराणां भूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ।

पृथिव्या भूषणं राजा विद्या सर्वस्य भूषणम् ॥ २९ ॥

पदविभागः

ताराणाम्, भूषणम्, चन्द्रः, नारीणाम्, भूषणम्, पतिः, पृथिव्याः, भूषणम्, राजा, विद्या, सर्वस्य, भूषणम् ।

कठिनपदार्थः

- ताराणां = नक्षत्राणाम् ।
- भूषणम् = अलङ्कारः ।

अन्वयः

चन्द्रः ताराणां भूषणम् । पतिः नारीणां भूषणम् । राजा पृथिव्याः भूषणम् । विद्या सर्वस्य भूषणम् ।

नीतिचन्द्रिका

ताराणां भूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ।

पृथिव्या भूषणं राजा विद्या सर्वस्य भूषणम् ॥ २९ ॥

भावार्थः

चन्द्रकारणात् ताराः शोभन्ते । पतिः अस्ति चेत् नारी शोभते । राज्ञः अस्तित्वेन पृथिवी शोभते । सर्वेषाम् अलङ्कारप्राया भवति विद्या । अत्र विद्यायाः महत्त्वं सूचितम् ।

नीतिचन्द्रिका

त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ।

कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ॥ ३० ॥

पदविभागः

त्यज, दुर्जन-संसर्गम्, भज, साधु-समागमम्, कुरु, पुण्यम्, अहोरात्रम्, स्मर, नित्यम्, अनित्यताम् ।

कठिनपदार्थः

- संसर्गः = सहवासः ।

अन्वयः

दुर्जन-संसर्गं त्यज, साधु-समागमं भज । अहोरात्रं पुण्यं कुरु । अनित्यतां नित्यं स्मर ।

नीतिचन्द्रिका

त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ।

कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ॥ ३० ॥

भावार्थः

भवान् दुष्टानां सहवासं त्यजतु । सज्जनानां सहवासं करोतु । अहर्निशं (प्रतिक्षणं) पुण्यकार्याणि करोतु । सर्वम् अशाश्वतम् इति सर्वदा स्मरतु ।